

پایان نامه
ارشد تاریخ
دانشگاه باقرالعلوم

عنوان:

نفوذ و گسترش اسلام
در ناحیه سند و پنجاب تا ظهور دولت غزنوی

استاد راهنما:

جناب آقای دکتر حسین ایزدی

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر سید علیرضا واسعی

نگارش و پژوهش:

مریم نژاد محمدی

۱۳۸۷

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم به:

حضرت فاطمہ معصومہ (س)

تشکر و تقدیر

من لم یشکر المخلوق، لم یشکر الخالق

نگاشتن این مختصر، مرهون لطف و زحمات اساتیدی است که هرکدام در مرتبه‌
استادی، مرا به حرکت و تلاش علمی بی‌شتر واداشتند.

تقدیر و سپاس از جناب آقایان دکتر مفتخری و دکتر ایزدی که با راهنمایی‌های
فراوان و ارزنده خود مرا در رسیدن به این مرحله یاری دادند و از جناب آقای دکتر
واسعی که با سعه صدر و دقت فراوان در امر مشاوره، تحقیقات علمی‌تر را در روند اجرای
این پژوهش مدد رساندند و همچنین با تشکر از جناب آقای دکتر فلاح‌زاده و خانم
روح‌اللهی امیری به پاس پذی‌رش نظارت و ارزیابی این پژوهش.

چکیده

یکی از سرزمین‌های مسلمانان در قرن اول هجری به آن قدم گذاشتند. ناحیه سند و پنجاب بود. این سرزمین که امروزه یکی از ایالت‌های کشور پاکستان به حساب می‌آید و قسمت کوچکی از آن نیز در هندوستان می‌باشد، در گذشته شامل شهرهای برهمن آباد، سیوستان، اسکند، الور، ملتان و... می‌شده است. محققین بر آنند که نفوذ و گسترش اسلام در این منطقه مانند سایر نقاط جهان به کندی و به شکل اختیاری صورت گرفت هرچند که کثرت کتاب‌های فتوح در وهله اول ذهن را به مسئله گسترش اسلام از طریق شمشیر می‌کشاند. اما مؤلفه‌هایی همچون تبلیغ فرق اسلامی از اهل تسنن تا اسماعیلیه و خوارج، مهاجرت اعراب مسلمان به صورت فردی و گروهی به این سرزمین و اسکان یافتن ایشان در آن، وجود شرایط بد اجتماعی برخاسته از آیین برهمن را نمی‌توان در نفوذ و گسترش اسلام بی‌تأثیر انگاشت.

سؤال اصلی پژوهش این است که چه عواملی سبب نفوذ و گسترش اسلام در منطقه سند و پنجاب و تا آغاز دوره غزنوی گردید. و فرضیه این که آنچه موجب نفوذ و گسترش اسلام در منطقه سند و پنجاب گشت، عبارت است از فتوحات، تبلیغ فرق مختلف اسلامی، مهاجرت و تجارت.

بر این مبنای نفوذ و گسترش اسلام در ناحیه سند و پنجاب در 6 فصل مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل اول، بررسی وضعیّت سیاسی، مذهبی سند و پنجاب مقارن ظهور اسلام پرداخته شده و شرایط اجتماعی و دینی این منطقه مورد بررسی قرار گرفت در فصل دوم به فتوح به عنوان زمینه‌ساز نفوذ و گسترش اسلام پرداخته شد. و در فصل سوم؛ به بررسی عامل وضعیّت اجتماعی و نقش آن در مسلمان شدن توجه کردیم. در این فصل سیستم کاست، خرافه پرستی و مشکلات ایجاد شده به وسیله ادیان هندوئیسم و بودا مورد توجه قرار گرفت. در فصل چهارم مسئله مهاجرت در دسته‌بندی‌های همچون والیان، حاکمان و قبایل مهاجر، مورد بحث قرار گرفت و در فصل پنجم؛ به بررسی خدمات تاجران و بازرگانان مسلمان در نفوذ و گسترش اسلام در منطقه سند و پنجاب پرداخته شد. و در فصل ششم؛ حضور فرق و مذاهب اسلامی همچون، خوارج و اهل سنت و تشیع و نقش ایشان در مسلمان نمودن مردم منطقه سند و پنجاب بحث شد.

در آخر می‌توان چنین نتیجه گرفت که با وجود تعداد ادیان و تعارضات اجتماعی در منطقه سند و پنجاب، اما حضور و نفوذ فاتحان، گروه‌های مهاجر مسلمان؛ و نیز فرقه‌های مختلف مذاهب اسلامی اعم از اهل سنت، شیعه، خوارج و متصوفه، باعث گسترش روزافزون دین اسلام در این منطقه گردید..

کلید واژه‌ها: «سند، پنجاب، اسلام، مهاجرت، فرق اسلامی، تجارت، مهاجرت»

فهرست مطالب

7	مقدمه: طرح تفصیلی پژوهش.....
8	بیان مسئله.....
8	علت انتخاب موضوع و اهمیت و فایده آن:.....
9	سابقه پژوهش.....
9	سؤال اصلی پژوهش:.....
9	فرضیه های پژوهش.....
10	مفاهیم و متغیرها.....
11	سؤالات فرعی پژوهش:.....
11	روش تحقیق:.....
11	روش گردآوری اطلاعات و دادهها:.....
11	سازماندهی پژوهش:.....
13	نقد و بررسی منابع .....
13	الف) کتابهای تاریخ محلی.....
13	1- تحقیق ماللهند تألیف بیرونی.....
14	2- فتحنامه سند معروف به چچ نامه تألیف علی بن حامد کوفی.....
	3- تاریخ سند معروف به تاریخ معصومی تألیف سید محمد معصوم
14	بکری؛.....

ب) کتابهای جغرافیای و فتوح 15

1 - رحله المقدسی یا احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم تألیف ابو عبدالله

محمد بن احمد مقدسی 15

2- فتوح البلدان؛ تألیف احمد بن یحیی بن جابر بلاذری 16

ج) تاریخیهای عمومی: 16

1- تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الامم و الملوك تألیف ابو جعفر محمد

بن جریر طبری (م 310 هـ ق) 17

2- تاریخ یعقوبی، تألیف احمد بن ابی یعقوب 17

3- الکامل فی التاریخ، تألیف عزالدین ابوالحسن علی بن محمد معروف

به ابن اثیر 17

فصل اول: وضعیت سیاسی و مذهبی سند و پنجاب مقارن ظهور اسلام 20

الف- پنجاب: 21

ب- سند 23

الف: وضعیت سیاسی سند و پنجاب مقارن ظهور اسلام 26

ب: ادیان در ناحیه سند و پنجاب مقارن ظهور اسلام 30

1- هندوئیسم شاخه برهمنیزم 30

2- مکتب بودا: 34

3- میتراپرستی: 37

مولتان و خورشید پرستی 39

فصل دوم: فتوح؛ زمینه ساز گسترش و نفوذ اسلام در سند و پنجاب ..... Error!

Bookmark not defined.

2-1- فتوح و نفوذ و گسترش اسلام در عصر خلفاء راشدین **Bookmark** Error!

not defined.

2-1-2- فتوحات و نفوذ و گسترش اسلام در ناحیه سند در دوره خلفاء

Error! Bookmark not defined......

Error! Bookmark not defined......2-2 فتوحات سند و پنجاب در عصر اموی

Error! .....2-2-1 گذری با مسائل کلی فتوحات در عصر خلافت اموی

Bookmark not defined.

Error! **Bookmark** 3-2 فتوحات در ناحیه سند و پنجاب همزمان با عصر اموی

not defined.

Error! Bookmark not defined...... راشد بن عمرو عبدی جدیدی

Error! Bookmark not defined...... مهلب ابن ابی صفره

Error! Bookmark not defined...... عبدالله بن سوار بن همام عبدی

Error! Bookmark not defined...... سنان بن سلمه هذلی

Error! Bookmark not defined...... عباد بن زیاد

Error! Bookmark not defined...... منذر بن جارود عبدی

Error! Bookmark not defined...... حکم بن منذر بن جارود

Error! Bookmark not defined...... حری بن حری الباهلی

Error! Bookmark not defined...... عبدالرحمن بن یزید هلالی

Error! Bookmark not defined...... سعید بن اسلم کلابی

Error! Bookmark not defined...... مُجَاعَةُ سِعر بن یزید بن حذیفه تمیمی

Error! Bookmark not defined...... محمد بن هارون نمری

Error! Bookmark not defined...... محمد بن قاسم ثقفی

Error! Bookmark not defined...... حبیب بن مهلب بن ابی صفره

Error! Bookmark not defined...... عمرو بن مسلم باهلی

Error! Bookmark not defined...... هلال بن احوز تمیمی

Error! Bookmark not defined...... حکم بن عوانه کلبی

Error! Bookmark not defined...... یزید بن عرار کلبی

فصل سوم: مهاجرت و نقش آن در گسترش و نفوذ اسلام در ناحیه سند و پنجاب

Error! Bookmark not defined......

Error! Bookmark not defined..... الف) مهاجرت

Error! Bookmark not defined: قبایل جهادگر اسکان یافته در منطقه سند و پنجاب:

defined.

Error! Bookmark not defined..... 1- بنی تمیم

Error! Bookmark not defined..... 2- قبیله ازد

Error! Bookmark not defined..... 3- ثقفیان

Error! Bookmark not defined..... 4- قریش

Error! Bookmark not defined..... 5- تغلیبان

Error! Bookmark not defined..... 6- بنی شیبان

Error! Bookmark not defined: مهاجرت مسلمانان ناراضی به سمت سند و پنجاب:

defined.

Error! Bookmark not defined: مهاجرت اقشار دیگر مسلمانان به ناحیه سند و پنجاب

not defined.

ب) نقش مهاجرت مسلمانان در گسترش و نفوذ اسلام به منطقه سند و پنجاب

Error! Bookmark not defined.....

Error! Bookmark not defined..... نتیجه گیری:

فصل چهارم: بررسی نقش عوامل اجتماعی منطقه سند و پنجاب در نفوذ و گسترش

Error! Bookmark not defined..... اسلام در این منطقه

Error! Bookmark not defined..... مقدمه

Error! Bookmark not defined: خصوصیات نظام اجتماعی منطقه سند و پنجاب:

Error! Bookmark not defined..... الف) طبقات اجتماعی یا کاست

Error! Bookmark not defined..... 1- نقش هر طبقه یا فرد در جامعه:

Error! Bookmark not defined..... 2- سبک زندگی هر طبقه:

Error! Bookmark not defined..... 3- سلوک و وجدان جمعی:

Error! Bookmark not defined..... کاست یا نظام طبقاتی

ب) جایگاه زن در جامعه سند و پنجاب، همزمان با گسترش اسلام..... Error!

Bookmark not defined.

ج) اعتقاد به پیشگویی از طریق ستارگان..... Error! Bookmark not defined.

نقش عوامل اجتماعی در نفوذ و گسترش اسلام در ناحیه سندوپنجاب: Error!

Bookmark not defined.

الف) مشکلات و تضادهای فکری برخواسته از ادیان غیرالهی: Error! .....

Bookmark not defined.

- تشتت آراء در مسأله وجود خدا. Error! Bookmark not defined.

- حذف عفو خداوند در قوانین هندو Error! Bookmark not defined.

defined.

- عدم پاسخگویی به مسائل روز. Error! Bookmark not defined.

- جبر و اختیار و تناقض آن..... Error! Bookmark not defined.

- دیدگاه بدبین و ناامید از دنیا در مکتب بودیسم: Error! .....

Bookmark not defined.

ب) عدم وجود عدالت و مساوات در جامعه سندوپنجاب..... Error!

Bookmark not defined.

ج) حفظ مناصب، هدف طبقات بالا اجتماعی Error! Bookmark not defined.

defined.

د) ازدواج و سرپرستی..... Error! Bookmark not defined.

ه) نارضایتی مردم..... Error! Bookmark not defined.

نتیجه گیری..... Error! Bookmark not defined.

فصل پنجم: نقش تجارت در گسترش و نفوذ اسلام در ناحیه سند و پنجاب..... Error!

Bookmark not defined.

مقدمه:..... Error! Bookmark not defined.

راهها و روابط تجاری عربستان و ناحیه سند و پنجاب: Error! Bookmark not defined.

defined.

بازرگانان مسلمان و منطقه سند و پنجاب..... Error! Bookmark not defined.

الف - دی بل: Error! Bookmark not defined.....
ب - منصوره: Error! Bookmark not defined.....
پ - ملتان: Error! Bookmark not defined.....
ت - طوران: Error! Bookmark not defined.....
ث - قنبلی: Error! Bookmark not defined.....
ج - سدوسان: Error! Bookmark not defined.....
چ: تی ز: Error! Bookmark not defined.....
ح - ناحیه بدھه: Error! Bookmark not defined.....
خ - ارور: Error! Bookmark not defined.....
د - سندان: Error! Bookmark not defined.....
نتیجه گیری: Error! Bookmark not defined.....

فصل ششم: نقش فرق و مذاهب اسلامی در نفوذ و گسترش اسلام در ناحیه سند و

پنجاب. Error! Bookmark not defined.....

1- اهل سنت Error! Bookmark not defined.....

الف: مذاهب اهل تسنن: Error! Bookmark not defined.....

ب - علماء Error! Bookmark not defined.....

2- تشیع: Error! Bookmark not defined.....

الف: زیدی: Error! Bookmark not defined.....

فرقه زیدی در ناحیه سند و پنجاب تا ظهور دولت غزنوی؛ Error! .....

Bookmark not defined.

اسماعیلیه در ناحیه سند و پنجاب: Error! Bookmark not defined.....

3- خوارج Error! Bookmark not defined.....

خوارج در ناحیه سند و پنجاب Error! Bookmark not defined.....

Error! Bookmark not defined...... 4 - تصوف

Error! Bookmark not defined...... نتیجه گیری

Error! Bookmark not defined...... نتیجه گیری

Error! Bookmark not defined...... تعلیقات

Error! Bookmark not defined...... اعلام جغرافی‌های منطقه سند و پنجاب

Error! Bookmark not defined...... فهرست منابع

Error! Bookmark not defined...... الف) منابع

Error! Bookmark not defined...... ب) تحقیقات جدید

مقدمه:

طرح تفصیلی پژوهش

بیان مسئله

یکی از سرزمین‌های مسلمانان در قرن اول هجری به آن قدم گذاشتند، ناحیه سند و پنجاب بود. این سرزمین که امروزه یکی از ایالت‌های کشور پاکستان به حساب می‌آید و قسمت کوچکی از آن نیز در هندوستان می‌باشد، در گذشته شامل شهرهای برهمن آباد، سیوستان، اسکندیه، الور (ارور) ملتان و... می‌شده است. محققین برآنند که نفوذ و گسترش اسلام در این منطقه همانند سایر نقاط جهان به کندی و به شکل اختیاری صورت گرفت، هرچند که کثرت کتاب‌های فتوح در وهله اول ذهن را به مسئله گسترش اسلام از طریق شمشیر می‌کشاند. اما مؤلفه‌های همچون «تبلیغ فرق اسلامی، از اهل تسنن تا اسماعیلیه و خوارج، مهاجرت اعراب مسلمان به صورت فردی و گروهی به این سرزمین و اسکان یافتن ایشان در آن، وجود شرایط بد اجتماعی برخاسته از آیین برهمن را نمی‌توان در نفوذ و گسترش اسلام بی تأثیر انگاشت. این پژوهش به بررسی راهکارهای نفوذ و گسترش اسلام در ناحیه سندوپنجاب از ابتداء تا ظهور دولت غزنوی پرداخته و راهکارهای را که در گسترش اسلام استفاده شده به بررسی می‌پردازد، تا قسمتی از ابهامات تاریخ اسلام در این منطقه را رفع نماید.

در این پژوهش برآنیم که به بررسی نفوذ و گسترش اسلام در ناحیه سند و پنجاب با دیدی دقیق‌تر بنگریم.

علت انتخاب موضوع و اهمیت و فایده آن:

علت انتخاب این موضوع مبهم بودن ورود اسلام به این ناحیه و ماندگار شدن آن و تبدیلی این سرزمین به منطقه‌ای مسلمان نشین، علی‌رغم داشتن شرایط مشترک فرهنگی، اجتماعی، دینی مشترک با سرزمین هندوستان است. این مسئله برای این پژوهش انگیزه‌ای گشت تا به تلاشی بیشتر جهت درک بهتر از این مسئله نائل آید. فائده این پژوهش در بهتر درک نمودن مسائل مربوط به نشر اسلام و وضعیت گسترش اسلام در این منطقه جغرافیایی است.

از اهداف مهم این پژوهش نیز روشن شدن بخشی از تاریخ اسلام در خارج از شبه جزیره عربستان و به تبع آن روشن شدن دلایل و چگونگی نشر این مذهب در سرزمین‌های دی‌گر است.

سابقه پژوهش

منطقه سند و پنجاب از جمله مناطقی است که به صورت مجزا کمتر توجه محققان قرار گرفته است. عموماً این منطقه را همراه با هندوستان در تحقیقات مورد بررسی قرار می‌دهند. لذا حجم مطالب و پژوهش‌های انجام شده در خصوص آن اندک است. لذا با این عنوان، پژوهشی تاکنون صورت نگرفته است. در عین حال در چند سال اخیر، سه پژوهش که تاحدی با موضوع این پای‌ان‌نامه مرتبط است، به زبان عربی منتشر گردیده است. 1- کتاب موسوعة الاسلامیه لفتوحات السند و البنجاب، نوشته عبدالله بشر الطرازی، که به بیان کلیات وضعیّت سیاسی اجتماعی تاریخی مذهبی منطقه سند و پنجاب در پیش از اسلام و دوران اسلامی پرداخته، اما به نحوه گسترش و نشر اسلام به صورت مجزا توجه نکرده است. 2- کتاب الفتوحات الاسلامیه لبلاد السند و الهند، که در فصل اول به ورود اسلام و فتوحات اسلامی در منطقه سند اختصاص دارد و به سایر مسائل دی‌گر این پژوهش نپرداخته است. و 3- کتاب العقد الثمینی، نوشته مبارکیوری که به بررسی افراد مسلمان اعم از فاتحان و والیان که در قرن اول هجری که به سند و پنجاب وارد شده‌اند، اختصاص دارد. تألیف دی‌گری که با موضوع این پژوهش مرتبط است، کتاب تاریخ گسترش اسلام نوشته سرتوماس آرنولد است. وی در این کتاب به اختصار به چگونگی گسترش اسلام در مناطق مختلف جهان پرداخته است. یکی از فصول این تألیف در خصوص هندوستان می‌باشد. این فصل به مسئله هندوستان در طی تاریخ اسلام تا قرن 14 هجری به طور کلی پرداخته و در ری‌ز مطالب این فصل مطالبی از منطقه سند و پنجاب نیز یافت می‌شود.

سؤال اصلی پژوهش:

چه عواملی سبب نفوذ و گسترش اسلام در منطقه سند و پنجاب تا آغاز دوره غزنوی گردید؟

فرضیه‌های پژوهش

آنچه موجب نفوذ و گسترش اسلام در منطقه سند و پنجاب گشت، عبارت است از فتوحات، تبلیغ فرق مختلف اسلامی، مهاجرت و تجارت.

مفاهیم و متغیرها

متغیر ثابت فتوحات، تجارت، تبلیغ فرق مختلف اسلامی، مهاجرت.
متغیر وابسته نفوذ و گسترش اسلام در ناحیه سند و پنجاب

مفاهیم:

اسلام:

در لغت به معنای گردن نهادن و فرمان بردن دینی که در شبه جزیره عربستان ظهور کرد و پیامبر این دین حضرت محمد(ص)، قبله آن کعبه و کتاب آن قرآن می باشد.

سند:

منطقه‌ای جغرافیایی که دارای سابقه و قدمتی دیرینه است و هم اکنون بخش اعظم آن در کشور پاکستان واقع شده. این منطقه در گذشته با سیستان، مکران، پنجاب و هندوستان همسایه بوده است و تمدن قدیمی موهنجودارو به آن تعلق دارد.

پنجاب:

این منطقه امروز در میان دو کشور هند و پاکستان قرار دارد. مهمترین شهر آن در گذشته مولتان و امروزه لاهور است و تمدن هارپا از تمدن‌های قدیمی آن می باشد.

فتوحات:

نبردهای مسلمانان در سرزمین‌های دی‌گر در جهت گسترش دین اسلام

فرق:

جمع فرقه به معنای مذهب گرایش و گروه

گسترش:

توسعه، در این پژوهش به معنای اشاعه و پخش مذهب اسلام ر بین سرزمین‌ها و افراد مذاهب دی‌گر می باشد.

نفوذ:

به معنای ورود و تأثیر کردن در این پژوهش به معنای نحوه ورود اسلام به سایر سرزمین‌ها می‌باشد.

سوالات فرعی پژوهش:

- 1- فتوحات در گسترش اسلام در ناحیه سند و پنجاب، چه نقشی را برعهده داشته است؟
- 2- فرق اسلامی در گسترش اسلام در ناحیه سند چه نقشی را برعهده داشته‌اند؟
- 3- نقش وضعی و اجتماعی مردم سند در پذیرش اسلام توسط ایشان چه بوده است؟
- 4- مهاجرت اعراب مسلمان و حضور بازرگانان مسلمان چه نقشی در اسلام آوردن مردم منطقه داشته

است؟

روش تحقیق:

روش تحقیق در این پژوهش؛ توصیفی و تحلیلی است. که با توصیف وقایع و رویدادهای مهم تاریخی به بررسی آنها و به نتیجه‌گیری و استنتاج مسائل پرداخته می‌شود.

روش گردآوری اطلاعات و داده‌ها:

به روش کتابخانه‌ای، و گزارش‌های گوناگون و اطلاعات پراکنده از منابع متنوع دست اول تاریخی گردآوری می‌گردد.

سازمان‌دهی پژوهش:

این پژوهش در 6 فصل انجام می‌گردد. در ابتدا در مدخلی به معرفی منطقه سند و پنجاب و وضعیت جغرافیایی، طبیعی و تمدن آن پرداخته می‌شود و سپس در فصل اول وضعیت سیاسی و مذهبی این منطقه مقارن ظهور اسلام بررسی می‌گردد. در فصل دوم، به مسئله فتوح به عنوان زمینه‌ساز گسترش و نفوذ اسلام مورد توجه قرار می‌گیرد. در فصل سوم؛ به بررسی شرایط اجتماعی سند و پنجاب به عنوان عاملی قابل توجه در پذیرش اسلام در این ناحیه نگریسته می‌شود. در این فصل به مسئله توجه به خرافات و نجوم، وجود شرایط سخت اجتماعی برخاسته از کاست‌ها و شرایط زیستی طبقات پائین مورد توجه می‌گردد. در فصل چهارم؛ مسئله مهاجرت مورد بررسی قرار می‌گیرد. در فصل پنجم؛ به نقش بازرگانان و تجارت و چگونگی تأثیرشان در اشاعه اسلام در این منطقه می‌پردازیم. در فصل ششم نیز به مسئله فرق و مذاهب اسلامی و مبلغان ایشان در چند قرن اول پرداخته می‌شود. در ادامه، در بحث مجزایی، با عنوان تعلیقات به

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

معرفی 24 شهر مهم منطقه سند و پنجاب پرداخته شد. این شهرها جهت آشنایی بیشتر خواننده با این مناطق، که اکثراً در زمان حال از بین رفته‌اند، از کتب جغرافیایی و سفرنامه‌ها جمع‌آوری شده است و در صورت ذکر مطلب خاصی از آنها در کتاب‌های تاریخ به آن اشاره گشته. در ادامه تعلیقات، جمع‌بندی و جدولی از افراد و فاتحان دوره اموی در منطقه سند و پنجاب به تناسب خلیفه همعصر ایشان و اقدامات مهم‌شان تنظیم گشته و در انتها نیز در قسمت نتیجه‌گیری، حاصل پژوهش ارائه می‌گردد.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

نقد و بررسی منابع

منابع تحقیق در زمینه تحولات و رخداد‌های منطقه سندوپنجاب مقارن ظهور اسلام تا ظهور غزنویان به نسبت مناطقی که در مرکزیت و نزدیکی جهان اسلام بوده‌اند، اندک است. اما با این حال ذکر اخبار و مسائل مربوط به این پژوهش را می‌توان در چند دسته از کتاب‌ها جستجو کرد.

الف) کتابهای تاریخی محلی

ب) کتابهای جغرافیایی و فتوح

ج) کتابهای تاریخی عمومی

که در هر کدام از این کتب به مقتضی مسائل مورد بحثشان مطالب و نکات مهمی ثبت گردیده است.

الف) کتابهای تاریخی محلی

سه کتاب تاریخی محلی در خصوص مسئله اسلام در ناحیه سندوپنجاب مورد استفاده فراوان در این پژوهش قرار گرفت؛ 1 — فتحنامه سند یا چچ نامه 2 — تاریخی سند معروف به تاریخی معصومی 3 — تحقیق ماللهند ابوریحان بیرونی. در این تواریخ محلی، به علت نزدیکی مکانی به حوزه پژوهش مورد نظر، مسائل با دیدی ری‌زبانه‌تر و دقیق‌تر مورد انعکاس قرار گرفته‌اند. توجه همزمان به فتوح، مسائل اجتماعی، فرهنگی و ... از نکات با ارزش این گونه از کتاب‌ها می‌باشد.

1- تحقیق ماللهند تألیف بیرونی

یکی از تألیفات ارزشمند ابوریحان محمد بن احمد بیرونی خوارزمی (362 - 440 هـ.ق.) تحقیق ماللهند است، که آن را در غزنه در سال 423 هـ.ق و به نام عبدالمنعم بن علی بن نوح تغلیسی شروع کرده و در همان سال به پایان رسانید. ابوریحان در این کتاب به ذکر عقاید و آراء هندوان در باب مسائل فلسفی، نجوم، هیئت، عقاید و قوانین دینی و اجتماعی می‌پردازد. حضور ابوریحان در ناحیه سند و پنجاب و همچنین بیان مشاهداتش از این ناحیه در این کتاب، در بردارنده مطالبی نادر در خصوص وضعیت اجتماعی، دینی و تاریخی این سرزمین در آن زمان و قرون قبلی آن است. این کتاب، به لحاظ نقد و بررسی و بیان جزئیات خاص در مسائل فوق، در پژوهش حاضر، دارای اهمیت ویژه‌ای است. هرچند که تنها به بیان کلیات مسائل و با تکیه بر شهرهای بزرگ منطقه سند و پنجاب مانند منصوره و مولتان پرداخته است.

2- فتحنامه سند معروف به چچ نامه تألیف علی بن حامد کوفی

این کتاب یکی از متون کهن منطقه تاریخی سند است که در خصوص فتح سند و پنجاب به دست مسلمانان و همچنین آخرین پادشاهان سند قبل از اسلام نگاشته شده است. نسخه اصلی آن، ابتدا به زبان عربی در قرن سوم هجری نگاشته می‌گردد و علی بن حامد کوفی آن را در قرن هفتم هجری به فارسی ترجمه می‌نماید.

نام این کتاب در فارسی فتحنامه و معروف به چچ نامه می‌باشد، اما نام اولی به کتاب به عربی «منهاج الدین و الملک و یا منهاج المسالک» بوده است.¹ اعتبار این کتاب موجب گردیده که منابع موخره همچون تاریخ فرشته، طبقات الکبری، تاریخ سند، تحفة الکرام و... مطالب خود را به آن استناد نمایند. از خصوصیات فتح نامه، نحوه نگارش آن است که در کنار مسائل فتوح، به زندگی اجتماعی سیاسی، مذهبی و فرهنگی نیز همزمان پرداخته است. نشر چچ نامه، سلیس و ساده می‌باشد. بیان مطالب جانبی همزمان با ذکر فتوحات و تاریخ حاکمان، سبب گردیده که در درک نحوه نفوذ و گسترش اسلام، در ناحیه سند از این کتاب بهره بسیار ببری. زی را کوفی، علاوه بر بیان نکات ری ز در خصوص نحوه فتوحات و لشکرکشی مسلمانان و سندیان، به بیان نکات متعددی از تاریخ اجتماعی فرهنگی و مذهبی ایشان نیز پرداخته است.

3- تاریخ سند معروف به تاریخ معصومی تألیف سید محمد معصوم بکری؛

سید محمد معصوم بکری (متولد 944 هـ ق — متوفی 1019 هـ ق) از شعراء اطباء و تاریخ نگاران دربار اکبرشاه گورکانی بوده است. تاریخ سند حاوی چهار بخش می‌باشد. بخش اول در خصوص فتح سند توسط مسلمانان و حاکمان آن در دوره خلافت اموی و عباسی. بخش دوم؛ در خصوص حاکمان هندی که ولایت سند را نیز در دست داشته‌اند. بخش سوم؛ در خصوص حاکمان ارغونی، و بخش چهارم درباره انتقال حاکمیت سند به حکومت گورکانیان می‌باشد.

بخش اول این کتاب که بی‌شتر مرتبط با این پژوهش است، براساس کتاب چچ نامه، تاریخ گزیده و تاریخ مرآة الجنان نگاشته شده است. اما در فصل سوم و چهارم که به زمان زندگی می‌رمحمد

1. کوفی، پیشین، ص 10.

معصوم نزدیکی بوده، ما شاهد بی‌ان اطلاعات جدی‌دتر و ارزشمندتر می‌باشیم. از حیث سبک نگارش، ادبیات این کتاب سلیس و روان می‌باشد و به کرات در آن از آیات قرآن و احادیث استفاده شده است. این کتاب، برخلاف چچ نامه حاوی اطلاعات مختصرتری درباره نفوذ اسلام به ناحیه سند می‌باشد. اما همچون کوفی، مطالب فتوحات اسلامی در ناحیه سند را با کشته شدن محمد بن قاسم خاتمه می‌بخشد.

ب) کتاب‌های جغرافیا و فتوح

دومین دسته از کتاب‌های مورد استفاده در این پژوهش، کتاب‌های جغرافیایی و فتوح می‌باشند. کتابهای فتوح که به مسئله جهاد مسلمانان خصوصاً در قرن اول هجری پرداخته‌اند علاوه بر بی‌ان مطالب در مبحث ورود مسلمانان به این منطقه، در شناخت حاکمان و والیان پیش از اسلام این ناحیه نیز مؤثر هستند.

در کتاب‌های جغرافیایی که در این جا مورد نظر است، کتابهای جغرافیایی نویسان مسلمان و همچنین سفرنامه نویسان مسلمان مقصود است. ایشان به بررسی مشخصات طبیعی، محیطی، مذهبی و فرهنگی شهرها و نواحی مورد نظر به صورت مستقی و یا غیر مستقیم پرداخته و به انتقال آن مطالب به روزگاران بعد همت گمارده‌اند.

در اینجا از جمله کتاب‌های فتوح؛ به مهم‌ترین و بهترین منبع در این زمینه یعنی فتوح البلدان بلاذری پرداخته می‌شود. در زمینه کتاب‌های جغرافیایی نیز به کتاب رحله المقدسی یا احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم اشاره می‌شود.

1 - رحله المقدسی یا احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم تالیف ابوعبدالله محمدبن احمد مقدسی

این کتاب از آثار مشهور جغرافیایی قرن چهارم هجری می‌باشد، که مشتمل بر یک پی‌شگفتار و دو بخش می‌باشد. بخش اول کتاب 6 اقلیم عربی و در بخش دوم کتاب 8 اقلیم عجمی معرفی و به تفصیل مطالب متعددی در خصوص طبیعت، موقعیت، وضعیت سیاسی، اجتماعی و فرهنگی آن بی‌ان می‌گردد. مقدسی این کتاب را که حاصل سفرهای وی به اقصاء نقاط عالم اسلامی است، با دقت‌ترین نکات نگاشته است. در مبحث سند که آن را در بخش دوم کتاب آورده است، منطقه پنجاب را نیز به عنوان ذیل این منطقه برشمرده و شهرهای مهم آن دیار را به ترتیب مورد بررسی قرار داده است. این کتاب حاوی اطلاعاتی است، که در سایر کتاب‌های جغرافیایی از آنها مطلبی آورده نشده همچون فرق و مذاهب ناحیه سند و پنجاب و

برخی خصوصیات طبیعی و انسانی مردم این منطقه. به صورت خلاصه در خصوص این کتاب، می توان این عبارت را بیان کرد، که از کاملترین کتاب جغرافیایی در خصوص ناحیه سندوپنجاب می باشد، که به دست ما رسیده است.

2- فتوح البلدان؛ تألیف احمد بن یحیی بن جابر بلاذری

این کتاب از معتبرترین کتابها درباره تاریخ فتوحات اسلامی و چگونگی فتح هریک از نواحی و مناطق از زمان پیامبر(ص) تا زمان حیات نویسنده (یعنی نیمه دوم قرن سوم هـ.ق) می باشد که به زبان عربی نگاشته شده است. استفاده بلاذری از منابعی همچون اسحاق بن بشر، ابو عبیده معمر بن مثنی، ابن عبدالحکم و... که امروزه در دسترس محققان وجود ندارد، از ویژگیهای مورد توجه معاصرین در خصوص این کتاب است. وی در ضمن تألیف کتاب به مسئله اختصار، ادغام و دوری از پرداختن به افسانه نیز توجه کرده است.

یکی از مناطقی که بلاذری، به صورت مجزا به فتوح آن پرداخته است، منطقه سند می باشد. توجه ویژه و مجزا به این منطقه، سبب پرداختن به نکات دقیق و موشکافانه در این باره تا دوره خلافت معتصم عباسی گشته است. از خصوصیات دیگر این کتاب همخوانی مطالب بلاذری، با کتاب چچ نامه است که در نزدیکی واقعه نگاشته شده، می باشد. این مسئله دقت به اعتبار و صحت اطلاعات را از سوی بلاذری می رساند.

ج) تاریخهای عمومی:

دسته دیگری از کتابهای مورد استفاده در این پژوهش، کتابهای تاریخ عمومی می باشند. این کتابها، که در آن مطالب از آغاز خلقت تاریخ نگاشته می شود، تا زمان حیات مؤلف حوادث ادامه دارد. این گونه کتابها، اطلاعات دقیق و ارزشمند خود را همزمان با حیات مؤلف دارا هستند. در کتابهای تاریخ عمومی، در خصوص پیشینه منطقه سندوپنجاب، اطلاعات با ارزشی، در خصوص مسائل قبل از اسلام آن، را ندارند. اما بسته به سالهای حیات مؤلف، اطلاعات با ارزشی همزمان با حضور اسلام در این ناحیه را دارا هستند.

1- تاریخ طبری یا تاریخ الرسل و الامم و الملوک تألیف ابوجعفر محمد بن جریر طبری (م 310 هـ ق)

این کتاب که تاریخ عمومی است، وقایع تاریخی را تا سال 302 هـ ق دربرمی‌گیرد. مطالب در ذیل دو بخش تاریخ جهان و تاریخ اسلام آمده است و وقایع تاریخ اسلام به صورت سالشماری دسته بندی گردیده. شیوه کار طبری در تاریخ خود، بر اساس روش محدثان می باشد..

تاریخ طبری به علت اینکه تاریخی عمومی است، علاوه بر ذکر فتوحات، به مسائل و رخدادهای دی‌گر منطقه سند و پنجاب که در کتاب‌های فتوح نیامده است، نیز اشاره می‌کند. شیوه وی، اگرچه به لحاظ دقت و تخصصی بودن به پای کتاب‌های بی چون فتوح البلدان و چیچ نامه نمی‌رسد، اما نزدیکی آن به وقایع دو قرن اول هجری و همچنین آوردن روایات متعدد در آن خصوص کار وی را ارزشمند می‌سازد. اگرچه در جهت تکمیل اطلاعات آن، بایستی به نکات کتاب‌های تخصصی دی‌گر و همچون فتوح البلدان و همچنین جغرافیای منطقه و وضعیت اجتماعی آن در کتبی همچون چیچ نامه نیز توجه نمود.

2- تاریخ یعقوبی، تألیف احمد بن ابی یعقوب

این کتاب از کتاب‌های تاریخ عمومی مشهور و مختصر در دو جلد، مشتمل بر تاریخ جهان از آغاز تا زمان خلافت المعتمد علی الله می‌باشد. در جلد دوم این کتاب که به تاریخ اسلام اختصاص دارد، یعقوبی کوشیده است تا از میان روایات متعدد به ذکر روایات صحیح‌تر بپردازد. شیوه کار یعقوبی بر مبنای سالشماری قرار داشته و وقایع منطقه سند و پنجاب در کتاب تاریخ یعقوبی از نخستین فتوحات آن تا سال‌های حیات مؤلف کتاب به مرور زمان و ترتیب بیان گردیده است. ذکر برخی نکات تاریخی در خصوص والیان و فاتحان اولیه در خصوص منطقه سند و پنجاب در دوره اسلامی به این کتاب نسبت به سایر کتب تاریخی ارزش خاصی می‌دهد و محققین را در تحقیق در خصوص این ناحیه به استفاده از این کتاب ملزم می‌نماید. اگرچه این کتاب نیز همچون بسیاری از کتاب‌های تاریخی دی‌گر، در بعد توجه به نفوذ و گسترش اسلام تنها به مسئله فاتحان و والیان پرداخته و در خصوص سایر ابعاد این مسئله همچون فرق و مذاهب فعال در آنجا سخنی نمی‌گوید.

3- الکامل فی التاریخ، تألیف عزالدین ابوالحسن علی بن محمد معروف به ابن اثیر

این کتاب بر مبنای هدف تدوین تاریخ جامعی درباره احوال و اخبار بشر خصوصاً تاریخ اسلام نگاشته شده و بر این مبنای وقایع جهان اسلام تا سال 628 هـ ق را گردآوری نموده است. از خصوصیات

کتاب الکامل، نحوه نگارش وقایع است که در عین این که در ذیل سالها وقایع ذکر می گردد، در عین حال برای جلوگیری از به هم خوردن نظم مطالب، غالباً به طور خلاصه، شمه‌ای از یک واقعه را که در طی چند سال رخ داده بیان می کند. بر این مبنا در ذکر وقایع مربوط به سند و پنجاب نیز این اثر، علاوه بر ذکر روایات و حوادث تاریخی این منطقه، با بیان پیش زمینه‌های برخی از وقایع در کنار آن واقعه اشاره می کند، که در درک بهتر وضعیت به پژوهشگر کمک می گردد. از دیگر ویژگی‌های کتاب الکامل، بیان وقایعی است که در کتاب‌های سایر مورخان به آنها کمتر پرداخته شده و یا اشاره‌ای نشده است. علاوه بر کتاب‌ها و منابع دست اول بیان شده در خصوص این پژوهش، در این جا لازم است، دو کتاب پژوهشی را که در خصوص این پژوهش دارای اطلاعات ارزشمند و گرانبهای هستند را معرفی و بررسی نمائیم.

1 — العقد الثمین فی فتوح الهند و من ورد فیها من الصحابة و التابعین، تألیف قاضی ابوالمعالی اطهر

مبارکپوری:

این کتاب جلد اول از کتاب فتوح الاسلامیه فی الهند می باشد، که جلد دوم آن نیز با عنوان الهند فی العهد العباسی در هند برای اولین بار در سال 1968 م به چاپ رسیده است. مبنای این کتاب که در جلد اول به فتوحات مسلمانان در ناحیه سند پرداخته است، بیان و معرفی فاتحان مسلمانان و عملکردشان تا سال 132 هـ. ق می باشد. استفاده از منابع معتبر و متعدد در مباحث از خصوصیات ارزشمند این اثر است. هر چند که وی تنها در این کتاب بیش از هر کاری در زمینه فتوحات، به مسئله فاتح شناسی اقدام کرده است و از داشتن فصل بندی و فهرست غفلت نموده. این پژوهش در مبحث، فاتحان و والیان امری از نظرات و پژوهشهای ارزنده، مبارکپوری استفاده کرده، هر چند که در سایر مباحث مربوط به ناحیه سند و پنجاب، که در نظر نویسنده، جز منطقه هند محسوب می شده، سکوت نموده است.

2 — موسوعة التاريخ الاسلامی و الحضارة الاسلامیة لبلاد السند و البنجاب (الباكستان الحالیة) فی عهد

الحرب تألیف عبدالله مبشر الطرازی:

این کتاب در دو جلد در سال 1403 هـ / 1983 م در عربستان به چاپ رسیده است. این پژوهش، به گونه‌ای تنها پیشینه تحقیقی است، که برای این پایان نامه وجود داشته است. مؤلف در دو جلد به بررسی مسائل مختلف همچون اقتصاد، فرهنگ، سیاست، مذهب، اجتماع در ناحیه سند و پنجاب در دو مبحث پیش از اسلام و بعد از اسلام پرداخته است. تلاش وی در جهت جمع آوری مطالب و تدوین آنها به صورت

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

موسوعه ستودنی است. اما گاهی مؤلف از حالت تحقیقی خارج شده و به بیان مطالبی می پردازد که در هیچکدام از منابع نمی توان به آنها استنادی پیدا کرد، از جمله حضور مذهب جین در ناحیه سندوپنجاب و یا داستان سرایی مؤلف از یک جمله یکی از منابع متقدم.

علی رغم حضور مطالب متنوع در این کتاب، اما وی به مسئله چگونگی نفوذ و گسترش اسلام به این سرزمین نپرداخته است و تنها به صورت بیان بازتاب های این اشاعه در سرزمین سندوپنجاب مطالبی را ذکر کرده است .

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه باقر العلوم علیه السلام می باشد

فصل اول:

وضعیت سیاسی و مذهبی سند و پنجاب مقارن ظهور اسلام

مکان بر اساس یک تعریف علمی عبارت است از ترکیبی از نظام طبیعی و انسانی، که مشخصات منحصر به فرد و کلیت خاص خود را دارا باشد.² و جایگاه و ارزش یک مکان بر اساس موقعیت خود و همچنین شرایط پیرامون آن تعیین می‌گردد. که البته در طی فرایند زمان ممکن است این ارزش و جایگاه دچار افت و خیزهایی بشود. چنان که منطقه‌ای در برهه‌ای از زمان دارای ارزش فراوانی بود، اما امروزه آن جایگاه و ارزش خود را از دست داده است. (البته عکس این مطلب هم می‌تواند صادق باشد). ما برای شناخت بهتر حوادث و وقایع تاریخی توجه به جایگاه و موقعیت هر مکان و شناخت خصوصیات مختلف آن ضروری است. زیرا که شناخت کاملتر از یک مکان و شرایط مختلف اقتصادی، جغرافیایی، اقلیمی، فرهنگی و... در درک بهتر از رخدادهای و تاریخ آن منطقه یا مکان یاری بسیاری می‌رساند.

الف- پنجاب³:

سرزمینی باستانی در شمال غربی شبه قاره هند و غرب پاکستان که در طول جغرافیای 34 درجه و 2 دقیقه و 27 درجه و 39 دقیقه شمالی و 69 درجه و 23 دقیقه و 79 درجه و 2 دقیقه شرقی قرار دارد. که بخش پاکستانی آن شامل ایالت پنجاب پاکستان و قسمت هندی آن شامل بخشی از ایالت‌های هاریانا و همیچال پرادش می‌باشد.⁴ مرکز این منطقه در قدیم شهر طیفند بوده است.⁵

---

² - شکوئی، پیشین، ج 1، ص 204.

3 - Punjab.

⁴ - پنجاب دارای مساحت 255706 کیلومتر می‌باشد. که حدود 205/344 کیلومتر آن با مرکزیت لاهور در پاکستان و 50362 کیلومتر آن در هندوستان قرار دارد. محمدرضا حافظ‌نیا، وضعیت ژئوپلیتیکی پنجاب، الهدی، تهران، 1379، ص 21.

⁵ - از این شهر در سفرنامه هیوئن تسانگ با نام «تاکین» یا «تکاور»، در سفرنامه سلیمان سیرافی با نام تاکی و در کتاب ابن خردادبه با نام «طافن» یاد شده است. محمدکاظم بجنوردی، دایرة المعارف بزرگ اسلامی،

نام فارسی پنجاب به معنای پنج رود ترجمه واژه سانسکریت «پنجه نده»⁶ است، که پس از فتح توسط مسلمانان بر این سرزمین اطلاق گشت. نام این پنج رودخانه به ترتیب از جنوب به شمال عبارت است از «ستلج، راوی، چناب، جهلم و ایندوس (سند)، که بعضاً از فلات تبت و منطقه پامیر سرچشمه گرفته و در دشت پنجاب به هم نزدیک شده و در بخش مرکزی و جنوبی آن به هم پیوسته و رود سند را تشکیل می‌دهند. قدیمی‌ترین نام این سرزمین «سته سندوهه» بوده، که در زبان سانسکریت به معنای هفت رود است.⁷ پنجاب در دشتی آبرفتی و هموار واقع شده و محصول مهم آن گندم، برنج، پنبه و سایر غلات است.⁸ این ناحیه از شمال با کشمیر و قسمتی از افغانستان، از غرب با بلوچستان، از جنوب غربی با بمبئی و سند، از جنوب با راجپوتانا، از جانب شرق و شمال شرقی با تبت و از جانب شمال غربی با دامنه سلسله کوه سلیمان همسایه است. آب و هوای منطقه حاره است و تابستان بسیار گرم و زمستان‌های بسیار سردی را دارد.⁹

منطقه پنجاب به لحاظ گذرگاهی، دارای گذرگاه‌های مهم با سرزمین‌های شمال غربی خود بوده، که مهم‌ترین آن، گذرگاه خیبر است، که از طریق دره باریکی میان صحرا و کوه به سرزمین هند متصل می‌شود. این گذرگاه و معابر کوهستانی، علاوه بر نقش به‌سزایی، که در تاریخ پنجاب دارای هستند، بر سرزمین هند نیز تأثیرگذار می‌باشند. زیرا که اقوام مهاجم شمال غربی همیشه از این مسیر به این سرزمین نفوذ کرده‌اند.¹⁰ منطقه پنجاب، به لحاظ تمدنی، دارای سابقه‌ای کهن و ارزشمند است. جلگه‌های آبرفتی منطقه پنجاب به علت دارا بودن خصوصیتی همچون حاصلخیز و سرسبزی، همیشه جاذبه خوبی را برای انسان‌ها دارا بوده.

ج 13، پرویز امین، «مدخل پنجاب»، مرکز انتشارات دایرة المعارف بزرگ اسلامی، تهران، 1383، ص 713.

6 - Pancanada.

7 - این امر حاکی از خشک شدن رودخانه‌های است که در این سرزمین جاری بوده‌اند. به گفته فرهنگ

سلطنتی هند، در زمان ورود آرائیها به این سرزمین، 7 رودخانه در آن جریان داشته است.

-,The imperial Gazetteerr of India, Vol.XXI. (Punjab). Today and tomorrow's printers, Newdlhi,____, p; 245.

8 - محمدرضا حافظنیا، پیشین، ص 25.

9 - M.L. Darling, The punjab peasant in prosperity and debt, ____ , London, 1925, P: 14.

10 - بدین لحاظ بافت قومی پنجاب، به مردم آسیای میانه نزدیک‌تر از هندوستان می‌باشد. بجنوردی،

پیشین، ج 13، ص 713 و غلامعلی حداد عادل، *دانشنامه جهان اسلام*، ج 5، کک. دیوسین، مدخل پنجاب،

بنیاد دایرة المعارف اسلامی، 1379، ص 735-736.

تمدن هارپا (2500 ق.م) که در حوالی ساهيوال در بخش جنوبی پنجاب و تمدن تاکسیا در حوالی راولپندی و بین راه اسلام آباد به پیشاور در شمال شرقی پنجاب، دو تمدن برجسته و مهم در این خطه به شمار می آیند.¹¹ در دوره هخامنشیان و در سال 518 ق.م داریوش اول با تصرف این منطقه و سند، آنها را به ایران منضم نموده و به عنوان بیستمین ساتراپ هخامنشیان شناخته شدند. در دوره حملات اسکندر، این منطقه در سال 326 ق.م به تصرف ایشان درآمد. ولی، پس از 9 سال چاندراگوپتا امپراطور موریان¹² موفق شد از طریق اتحاد قبایل شمال غربی، این منطقه را تصرف کند. پای تخت اولیه ایشان تاکسیلا و بعدها پاتلی پترا شد. قدرت موریان تا حدود سالیان اولیه پس از میلاد بر این منطقه تداوم یافت. اما با ضعف ایشان، منطقه پنجاب، تا شروع حکومت گوپتاها، درگیر حملات منفصل گروههای چون سکاهها، اشکانیان، کوشانیان و هونهای سفید بود، که هر کدام برای مدتی کوتاهی منطقه را زیر سیطره خود داشتند. در دوره مناندر پادشاه هندی یونانی گوپتاوی، منطقه پنجاب را به سرزمین خود ضمیمه نمود و تا اوائل قرن هفتم میلادی پنجاب در دست ایشان باقی ماند.¹³ (سلسله رای در حدود سال 500 م با به قدرت رسیدن در ناحیه سند بخشی از پنجاب را نیز متصرف گشت. که این قسمت شامل ناحیه سفلی پنجاب و شهر مهمی چون مولتان می شده است.)¹⁴

ب- سند

سند (Sind) یا نام قدیمی آن سندهو (SindHu) نام منطقه‌ای است که در طول جغرافیایی 40 درجه و 66 دقیقه و 10 و 77 دقیقه شرقی و عرض جغرافیایی 35 درجه و 20 دقیقه و 30 درجه و 28 دقیقه شمالی قرار گرفته است.¹⁵ مرکز این منطقه در گذشته شهر یمَنهُو بوده است.¹⁶ در نام‌گذاری سند به این نام، برخی از مورخان گذشته، به این مطلب استناد نموده‌اند که نام سند برگرفته از نام پسر حام بن نوح بوده است.¹⁷ اما در دوران معاصر، محققان، عمدتاً ریشه این کلمه را در سندهو یا

¹¹ - حافظ‌نیا، پیشین، ص 29.

12 - Mauryan.

13 - The imperial gazatteer...., V:XXL, p: 262-264, EI2, V5, P632.

14 - Baltour, before, p: 653.

15 - Encyclopedian of Islam, Sind, New Edition, Ix, P 632.

¹⁶ - که بعدها در آن محل شهر منصوره احداث شد. مرکز این ایالت، شهر مهم و پای‌تخت سابق پاکستان،

کراچی است.

¹⁷ - خان بهادر خان، لب تاریخ سند، به تصحیح دکتور نبی بخش خان بلوچ، کراچی، سندهی ادبی بورد،

سنتهوی دانسته‌اند و برای آن سیری را تا رسیدن به کلمه سند در نظر گرفته‌اند.¹⁸

ناحیه سند در تقسیم‌بندی جغرافیدانان گذشته از نواحی هند به حساب می‌آمده. که در قطر چهارم زمین قرار داشته است.¹⁹ حدود این سرزمین از دیدگاه مورخان و جغرافیانگاران تا حدودی مختلف بیان شده است: مقدسی معتقد است: در شرق به رود مهران، در مغرب به ناحیه کرمان و در شمال به سرزمین هند و در جنوب به مکران و جبال قفص می‌رسد.²⁰ در نظر علی بن حامد کوفی (مولف چچ‌نامه) حدود سند از شمال غربی به سرچشمه رود جهلم و سلسله جبال کابل می‌رسد و این ناحیه در جنوب غربی به منطقه مکران و در جنوب به دریای عمان و از جنوب شرقی به خلیج کچه منتهی می‌گردد.²¹

طبیعت ناحیه سند، دارای تنوع اندکی است، در این منطقه سلسله جبال کرتهار، لاکهی، راجبوتانه و رانی کوپت به چشم می‌خورد. رود مشهور این منطقه رود سند است که به طول 1800 میل یا به عبارتی 2900 km در داخل این سرزمین جریان دارد. مهمترین صحرای سند، صحرای شرقی آن است که از قسمت جنوب غربی به سمت شمال شرقی کشیده شده است.²² در مرکز سند، نیز جلگه سند قرار دارد، جایی که تمدن پاکستان از آنجا آغاز شده است. سطح آب سند از سطح جلگه‌های اطراف آن بالاتر است.²³

1378هـ/1959م، ص 3.

¹⁸ - عبدالله مشیرالطرازی، موسوعة تاریخ الاسلامی و حضارة الاسلامی لبلاد السند و البنجاب

(پاکستان الحالیه) فی عهد العرب، ج 1، جده، عالم للمعرفه، 1403هـ، ص 46.

¹⁹ - احمد بن علی قلقشندی، صبح الاعشی فی صناعة الانشاء، ج 6، دارالکتب العلمیه، بیروت،

1407هـ، ق، ص 58 و 64.

²⁰ - محمد بن احمد مقدسی، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم، دارالسویدی، بیروت، 2003 م، ص

393.

²¹ - علی بن حامد کوفی، چچ‌نامه یا فتحنامه سند، داوود پوته، اساطیر، تهران، 1384، ص 15.

²² - الطرازی، پیشین، ص 52-57 و کاظم موسوی بجنوردی دایرة المعارف بزرگ اسلامی، مدخل

پاکستان، ج 13، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، تهران، 1379، ص 528.

²³ - ویلیام گودوین، پاکستان، فاطمه شاداب، ققنوس، تهران، 1383 هـ.ش، ص 24.

آب و هوا ناحیه سند به سه منطقه تقسیم می‌شود: منطقه سند شمالی، منطقه سند میانی و منطقه سند جنوبی. آب و هوا در منطقه سند شمالی در تابستان به شدت گرم و در زمستان بسیار سرد است. از جمله شهرهای این منطقه می‌توان جکیب آباد اشاره نمود در فصل گرم است. که دارای گرم‌ترین آب و هوا در این منطقه آب و هوا در ناحیه سند میانه، به علت وجود رود سند²⁴ و رودهای متفرقه دیگر معتدل است، ولی وجود مناطق صحرایی موجب شدت گرما در تابستان و شدت سرما در زمستان شده است. آب و هوا در منطقه جنوبی سند، به علت وجود دریا، در بیشتر ایام سال معتدل است. ولی در مناطق کوهستانی، همانند سایر مناطق سند است.²⁵

از لحاظ سابقه تمدنی، ناحیه سند، به لحاظ شواهد باستان‌شناسی، دارای قدمتی احتمالاً پنجاه هزار ساله است. قبایل عصر حجر در اطراف رود سند، سکونت داشته‌اند. در حدود هفت هزار سال پیش از میلاد مسیح، انسان‌هایی که با شیوه ساخت ابزار و اسلحه از برتر آشنا بودند، جانشین این قبایل بدوی گشتند. اولین تمدن واقعی دره سند را دراویدی‌ها تشکیل دادند. دوهزار سال پیش از میلاد حضرت مسیح آنها صاحب امکانات پیشرفته کشاورزی، ساختارهای اقتصادی، ریاضیات، ادبیات و هنر بودند. خط ایشان دارای 419 نماد بوده، که هنوز رمزگشایی نشده است.²⁶

---

²⁴ - در کتب جغرافیایانویسان قدیم، نظریه یهودی مسیحی وجود دارد که بر اساس آن سرچشمه رودهای بزرگ را از بهشت می‌داند. لذا حتی در کتاب البلدان جاحظ، مطلبی نقل شده است که سرچشمه نیل و سند را یکی دانسته‌اند. استدلال ایشان برای این مسئله عبارت است از طغیان هر دو رود در یک زمان، وجود نهنگ در هر دو و سیستم کشاورزی یکسان در هر دو ولایت. هر چند مسعودی در مروج الذهب از این مطلب جاحظ حیرت نموده و اظهار شگفتی کرده است.

ایگناتی پولیا نوییچ، تاریخ نوشته‌های جغرافیایی در جهان اسلام، ابوالقاسم پاینده، انتشارات علمی و فرهنگی تهران، 1379، ص 191-192.

²⁵ - الطرازی، پیشین، ص 48؛ محمد بن احمد مقدسی، ص 391.

- The imperial Gazetteer..., P: 394.

²⁶ - گودوین، پیشین، ص 29 و حسن الامین، دایرة المعارف الاسلامیه الشیعیه، مدخل پاکستان، ج 7،

دارالتعارف للمطبوعات، بیروت، 1418هـ/1997م، ص 403-404.

این تمدن در زمان کوتاه از بین رفت. اما هیچکس به اطمینان علت این زوال را نمی‌داند. هرچند عواملی چون زمین لرزه‌های پی در پی، خشکسالی و... را ذکر می‌نمایند. با حمله آریایی‌ها از سمت آسیای مرکزی به این منطقه، گروهی از دراویدی‌ها، به سمت جنوب هند رانده شدند. (زمان این هجوم را پژوهشگران 1750 تا 1000 ق.م تخمین می‌زنند).²⁷

در زمان سلطنت هخامنشیان و در دوره داریوش اول (522-486 ق.م) منطقه سند به همراه پنجاب به تصرف ایرانیان درآمد و به عنوان ساتراپ بیستم این امپراطوری شناخته شد. بعداً در زمان اسکندر مقدونی در سال 326-325 ق.م، سند به دست ایشان افتاد. پس از اسکندر حکومت موریان برای سالیان سال مناطق پی‌ش‌ن هند شمالی، گجرات و سند را تحت قلمرو خود داشت. با ضعف قدرت موریان و عدم ثبات سیاسی منطقه، سند در معرض تهاجم، باکتریان، پارتیان و کوشانیان قرار گرفت. (در زمان امپراطوری کوشانیان، مکتب بودیسم در این منطقه گسترش یافت).²⁸

در سال 200 ق.م هونها سفید در سند مستقر شده و موفق به کسب قدرت و پادشاهی در این منطقه گشتند. سلسله رای، که پای‌تخت آن الور بود، در منطقه برهمن آباد نیز قدرت را به دست گرفت. حدود مرزی این سلسله از طرفی به کشمیر و کنوج، از طرفی به مکران و قسمتی از دیبل و از سوی به سوئرت و قندهار و از سویی به سلسله کوههای سلیمان می‌رسید.²⁹ از نکات برجسته در زمان این سلسله، گسترش خورشیدپرستی در شمال سند است. (در مقابل جنوب سند که بودیسم گسترش یافته بود). سلسله رای، پس از چند حاکم، توسط یک برهمن به نام چچ تصاحب گشت.³⁰

الف: وضعیت سیاسی سند و پنجاب مقارن ظهور اسلام

جهت شناخت بهتر و کاملتر از نفوذ و گسترش اسلام در ناحیه سند، بایستی شرایط این خطه را مقارن ظهور اسلام بدانیم. چرا که شرایط هر جامعه‌ای در نحوه عملکرد و برخورد آن جامعه و عکس‌العمل آن بر یک فرآیند جدید تأثیر مهم و به سزایی دارد. در این فصل شرایط، سیاسی و دینی سند و پنجاب را در آن سال‌ها به ترتیب بیان کرده و در فصل‌های بعد به نقش این عوامل و عوامل مؤثر دیگر در گسترش اسلام خواهیم پرداخت.

27 - ..., The imperial Gazetteer..., V: 22, P: 394.

28 - EI2, V5: p 632.

29 - , The imperial gazetteer..., V:22, P: 394.

30 - Sur Geom general edward balfourd, The cyclopeadia of India and of eastern and Southern Asia, Akadmische druck-u, Austria-1968, p: 653.

در ابتدا ضروری است که حدود ناحیه سی‌اسی قلمرو سند و پنجاب را مقارن ظهور اسلام را بدانیم.³¹ قلمرو مورد نظر در این زمان شامل ناحیه‌ای بوده است، که از جانب شرق تا حد کشمیر و قنوج، از جانب غرب به مکران و بندر دیبل³²، از جانب جنوب به بندر دیو و از طرف شمال به قندهار سیستان و کوه سلیمان می‌رسیده است.³³ در این زمان پای تخت سند شهر الوری با ارور³⁴ بوده و به لحاظ تقسیم‌بندی ایالتی، سند به 4 منطقه تقسیم می‌شده است، که هر کدام از این مناطق دارای حاکمی بوده، که زیر نظر پادشاه سند حکومت می‌کرده است و اجازه داشتن ارتش را دارا بود. این چهار منطقه عبارت بوده‌اند از: 1) منطقه برهمن آباد (شامل منطقه سیوستان، بودهییه، جنکان، کوه پایه، روجهان تا حد مکران). 2) منطقه تلواره یا چچ پور (شامل حصار اسلکنده تا دیوهنور) 3) منطقه ملتان و سکه 4) برهمپور تا کشمیر³⁵.

ناحیه سند قبل از اسلام، به مدت 137 سال (م 622-485) توسط خاندان‌های محلی اداره می‌شده است؛ که اطلاع ما از ایشان بسیار محدود است.³⁶

در اینجا به اختصار و ترتیب، شمه‌ای از تاریخ حاکمان این منطقه را در زمان مورد نظر بیان می‌کنیم؛ اولین حرکت مهم در تاریخ سند این دوره، را می‌توان مهاجرت بزرگ بودائیان هند به ناحیه سند، دانست که مورخین عامل اصلی وقوع این مهاجرت را وجود حکام بدون تعصب بودایی در سند می‌دانند.³⁷

---

³¹ - به علت این که منطقه پنجاب در این زمان بخشی از آن متعلق به حکومت سند بوده است و قسمتی از آن به حکومت گوپتاها در این قسمت همزمان با پرداختن به حکومت سند به بخش مولتان و سایر نواحی پنجاب که زیر نظر حاکم سند بوده، می‌پردازیم.

³² - تاریخ معصومی، بندر دیبل را بندر لاهور می‌داند.

³³ - محمد معصوم بکری، تاریخ معصومی، تصحیح عمر بن محمد داوود پوته، اساطیر، تهران،

1385، ص 8.

34 - Alor.

³⁵ - همان، ص 9، کوفی، پیشین، ص 15.

³⁶ . بیشترین حجم مطالبی که امروزه از این حاکمان نقل می‌گردد، بر پایه کتاب چچ نام می‌باشد، که در

اصل سایر کتاب‌های مرتبط همچون معصومی و تاریخ فرشته نیز منبع اصلی‌شان چچ نام می‌باشد

³⁷ - الطرازی، پیشین، ج 1، ص 96.

اولین حاکم مطرح این سلسله سیهرس³⁸ دوم است (قرن 6م). در زمان وی ایالت‌های سند به پنج ایالت تقسیم می‌گشت، ایالت برهمن آباد، سیوستان، اسکندنه، مولتان، ارور. از وقایع مهم زمان وی، حمله پادشاه ایرانی سرزمین نیمروز، از طریق کرمان به کیچ و سپس به مکران و نهایتاً به سند است که در نهایت سیهرس دوم، در این جنگ مغلوب و کشته شد.³⁹ کتاب چچ‌نامه، از حکومت وی به عدل و عمران اشاره دارد.⁴⁰ با شکست سندیان و غارت ایشان، لشکر ظفرمند - مکران - به ناحیه خود برگشته و در پای‌تخت سند، فرزند سیهرس دوم، ساهسی دوم به قدرت رسید و حاکمان ایالات، وی را به سلطنت پذیرفتند. ساهسی دوم، در زمان سلطنت خود، علاوه بر ادامه خط مشی پدر در عدالت و آبادانی، ضوابطی را برای معاملات ملکی و مالی در سند برقرار ساخت.⁴¹ جز حوادث مورد توجه در دوره او، برآمدن چچ فرزند سیلائج در مقام ادیبی دستگاه وی است. چچ کتب اربعه هندوان «رگ، چچ، اسام و اثرین» را از حفظ بود و به لحاظ بلاغت، فصاحت و خط نیکو در نوع خود بی‌نظیر بوده است. لذا به سرعت در مقام خود پیشرفت کرده و با مرگ حاجب، به مقام ریاست دیوان می‌رسد. وی که برهمن بوده، مورد محبت همسر ساهسی قرار می‌گیرد و این زمینه‌ای می‌شود، که با مرگ ساهسی دوم - که فرزندی نداشته - زمینه‌ساز به قدرت رسیدن وی در مقام پادشاهی گردد.⁴² با به قدرت رسیدن چچ، وی از طریق دستگیری و برخورد با منتسبان حاکم قبلی و گشاده دستی در مقابل مردم و سپاهیان و همچنین ازدواج با ملکه «رانی»⁴³ سعی در حل معضل مشروعیت خود می‌کند. از جمله مسائل پیش روی چچ، لشکرکشی، خویشان شاه سابق، به فرماندهی «رانامه‌رت چتوری» از منطقه جودپور و چتور بوده است که چچ با خدعه مبارزه را به نفع خود تمام می‌کند.⁴⁴ با این نبرد هر چند اوضاع مملکت سند آرام گشت، اما چچ 5 سال به سرکشی مناطق و نواحی مختلف سند اقدام کرد و در ادامه به لشکرکشی در ناحیه

---

38 - Siahra.

³⁹ - بکری، پیشین، ص 9، کوفی، پیشین، ص 16 و Balfourd, before, 653.

⁴⁰ - کوفی، پیشین، ص 17.

⁴¹ - بکری، پیشین، ص 10.

⁴² - معصومی، پیشین، ص 17-25، بکری، پیشین، ص 12-14.

⁴³ - از ازدواج چچ با ملکه رانی، سه فرزند باقی می‌ماند؛ داهر و دهرسیه که پسر بودند و مایین دختر بود.

بعدها در دوره ایشان روند زوال این سلسله آغاز می‌گردد.

⁴⁴ - بکری، پیشین، ص 14-16.

مکران و کرمان پرداخته و مرزهای خود را گسترش داد و در نهایت وی بعد از 40 سال حکمرانی وفات یافت.⁴⁵ (هجرت پیامبر(ص) در زمان حکمرانی وی واقع شد).⁴⁶

بعد از وفات چچ، برادرش چندر فرزند سیلاج، که در زمان وی مسئول دیوان مظالم پایتخت بود⁴⁷، به قدرت رسید. در مدت چهار سال حکومت وی، برهمنان تقویت شدند به گونه‌ای که مؤلف چچ‌نامه می‌نویسد: «[او] دین ناسکان و راهبان را تقویت داد و آشکارا کرد و تیغ بسیار فراهم آورد و بدین خود باز رفت و مکتوبات و مراسلات از ملوک هند بازگرفت».⁴⁸

بعد از وفات چندر در سال 48 هجری، در امور سیاسی سند ناآرامی به وجود آمد، به گونه‌ای که داهربن چچ در پایتخت به قدرت رسید و پسرعموی داهر، راج بن چندر در برهمن آباد به مدت یکسال قدرت را در دست گرفت. وی توسط دهرسیه برادر داهر کنار زده شد و دهرسیه بعد از پنج سال سکونت در «راؤر» به برهمن آباد بازگشت. هرچند بین داهر و دهرسیه صلح وجود داشت، اما با تصمیم داهر مبنی بر ازدواج با خواهرش، که بر اساس صحبت منجمان در جهت حفظ قدرت وی، صورت می‌گرفت، آتش نبرد بین دو برادر شعله‌ور شد.⁴⁹ که سرانجام با وساطت و تدبیر مادرشان و اعیان شهر، دو برادر با یکدیگر صلح نمودند و چند روز بعد از صلح، دهرسین در اثر بیماری فوت نمود و قدرت داهر کامل گشت.⁵⁰

---

⁴⁵ - بکری، پیشین، ص 49-40، هنوز با وجود قرن‌ها نقاط متعددی که با نام وی نام‌گذاری شده در منطقه هند موجود می‌باشد.

Chachpur, chachar, chachi, chachgoh/bal four, befor, 623.

⁴⁶ - چچ‌نامه زمان وفات وی را سال 40 هجری بیان می‌کند ولی مؤلف تاریخ معصومی سال وفات وی را 45 هجری می‌داند. طرازی، پیشین، ص 100.

⁴⁷ - بکری، پیشین، ص 40.

⁴⁸ - همان، ص 50. می‌توان علت این رویه را در شغل ابتدائی وی که راهب بوده دانست. همان، ص

17.

⁴⁹ - معصومی، پیشین، ص 18-16، بکری، پیشین، ص 54.

⁵⁰ - بقیه مطالب مربوط به سلطنت و حکومت داهر در قسمت فتوحات مورد بررسی قرار خواهد

گرفت.

ب: ادیان در ناحیه سند و پنجاب مقارن ظهور اسلام

ناحیه سند پنجاب به لحاظ موقعیت جغرافیایی و قدمت تاریخی، همواره عرصه حضور ادیان مختلف بوده است. تا پیش از ظهور اسلام، ادیان این منطقه بیشتر متأثر از ادیان هندی بوده‌اند. در این جا، به برخی از ادیان حاضر در سند مقارن ظهور اسلام اشاره می‌کنیم؛ که شامل دین برهمنی، بودائی و خورشیدپرستی می‌باشد. در میان این سه مکتب یا مذهب، بیشترین نفوذ در این خطه متعلق به برهمنان بوده و سپس خورشیدپرستان و بودائیان هر چند به دین مسیحی و یهودی نیز در این منطقه اشاره شده است، اما تعداد ایشان کمتر از آن میزانی است که بتوان به ایشان به صورت مجزا پرداخت.⁵¹

1- هندوئیسم شاخه برهمنیزم

عنوان هندوئیسم، بر خلاف سایر مکاتبی که از عنوان رهبر و مراد ایشان اخذ گشته است، از نام سرزمین گرفته شده است. پیچیدگی و گستردگی این مکتب و دین به قدری است که بسیاری از محققان برای آن، از عنوان سنت بهره می‌جویند و در مقام استدلال، به وجود تعارضاتی از هندوئیسم استناد می‌نمایند که با ملاک‌های متعارف در سایر ادیان قابل تحلیل نیست.⁵² محققان برای سیر تکامل و تحلیل این مکتب سه مرحله را در نظر گرفته‌اند؛

- دوره ودایی (از سال 1500 ق.م تا سال 600 ق.م)

- دوره برهمنیزم (از سال 600 ق.م تا سال 800 م)

- دوره هندوئیسم (از سال 800 میلادی تا عصر حاضر)⁵³

51 - الطرازی، پیشین، ص 317.

52 - فیاض ترابی، *ادیان هند*، انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، 1384، ص 68.

53 - البته تقسیم‌بندی دیگری نیز در این خصوص از جانب «رادهاکریشنان» مؤلف کتاب تاریخ فلسفه هند

صورت گرفت است:

الف- دوره ودایی (600-1500 ق.م)

ب- دوره حماسی 600 ق.م تا 200 م)

پ- دوره سوتراها (که از سده دوم میلادی آغاز شد).

4- دوره مدرسی (این دوره نیز از سده دوم میلادی آغاز گشته است).

این تقسیم‌بندی، هرگز به معنای جدایی و شکاف در میان سه دوره نمی‌باشد و تنها در جهت تبیین مسیر تاریخ هندوئیسم کاربرد دارد. چنان که متون ودایی به عنوان اساس و مبانی دوره برهمنی و هندوویی قرار داشته و دارد. برهمنان به عنوان طبقه روحانی ایشان از جایگاه ویژه‌ای در میان هندوان برخوردار می‌باشند. در این جا با توجه به دوره برهمنیزم و حضور فعال طبقه برهمن در عصر مورد نظر (مقارن ظهور اسلام) به بیان این مکتب پرداخته شده است.

در قرن نهم و هشتم قبل از میلاد، روحانیون هندو یا برهمنان، جهت تثبیت مقام خود در ردیف اول جامعه، مکتبی را به وجود آوردند که به آئین برهمن⁵⁴ مشهور است. این آیین صاحب دو کتاب مقدس به نام‌های برهمانایا⁵⁵ و اوپانیشادها⁵⁶ است. برهمانایا مجموعه بزرگی از آثار مکتوب مشتمل بر ادعیه، آداب مراسم قربانی و شرح و تفسیر عبادات و مناسک می‌باشد، که در حدود قرن 800-600 قبل از میلاد تدوین گشته است.⁵⁷ کتاب اوپانیشاد⁵⁸ که در معنای تحت اللفظی به معنای حضور در مجلس معلم است، در فاصله زمانی 300-600 ق.م با همکاری طبقه کشاتریاها (نظامیان و جنگجویان) تألیف شده است. این کتاب به صورت یک رشته مقاله جهت به حافظه سپردن مطالب تصنیف گشته است.⁵⁹

در آئین برهمن، از مباحث اصلی که بر آن تأکید می‌گردد، مبحث آتمن، برهمن و سمسار است، که سایر

داریوش شایگان، *ادیان و مکتب‌های فلسفی هند*، ج 1، امیرکبیر، تهران، 1346، ص 15.

54 - Brahmanisme.

55 - Brahmanas.

56 - Oupanishads یا محرمانه

57 - جان ناس، *تاریخ جامع ادیان از آغاز تا امروز*، علی اصغر حکمت، فرانکلین، تهران، 1354، ص

101 و فلیسین شاله، *تاریخ مختصر ادیان بزرگ*، ترجمه منوچهر خدایار محبی، کتابخانه طهوری، 1335 ه.ش، ص 84.

58 - «کلمه اوپانیشاد از سه جزء «اوپه» (upe) به معنای نزدیک، «نی» (ni) به معنای پایین و شد (sad) به معنای نشستن تشکیل شده است. و مراد آن نشستن در محضر درس اساتید حکمت است و خود این کتاب حاصل چنین جلساتی به منظور تعلیم حکمت است. قرائی، پیشین، ص 80. فرهاد اباذری، ادیان جهان باستان (هند و چین)، ج 1، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، 1374 ه.ش، ص 225.

59 - ناس، پیشین، ص 101.

آموزه‌ها و مباحث به نحوی از این مطالب مأخوذ و وام گرفته شده‌اند. برهمانایا نفس جهان از دیدگاه ایشان، حقیقتی است که همه اشیاء عالم به وسیله وحدت وجود در آن مستغرق هستند. و به عبارت دیگر عالمی مافوق محسوسات و عالم ماده، که قائم به نفس و غیر محدود می‌باشد و عین هستی و سرچشمه آن است.⁶⁰

لفظ مؤثر و مهم دیگر این آئین، آتمن⁶¹ یا نفس ناطقه است. آتمن همان روح باطنی و جوهر نفسانی انسان است، که از آن به نفس⁶² نیز تعبیر می‌شود.⁶³ در ریگ ودا از آن به عنوان ذات عالم و هم به عنوان دم نفس و هوا که هستی‌بخش هستند، یاد شده است. آتمن در مقابل برهمن، به معنای ذات و واقعیت درون انسان استفاده می‌شود.⁶⁴ از دیدگاه ایشان مابین آتمن و برهمن، وحدت کامل وجود دارد و از این روی روح و روان انسان و روح کیهانی⁶⁵ دارای وحدت وجودند.⁶⁶ متفکران هندو از این مسئله با عنوان اصل آتمن — برهمن⁶⁷ یاد می‌کنند، که در آن فردی که، به این حقیقت نائل گردد و به این علم، یقین حاصل کند، به رستگاری نائل می‌آید.⁶⁸ پس از این مباحث، متفکران هندو بر مسئله توریایا⁶⁹ یا بالاترین مرتبه کمال نفسی مرتبه‌ای است، که در آن روح به طهارت مطلق نائل می‌گردد.⁷⁰

از دیگر آموزه‌های که میان هندوان مشترک است، مسئله خلقت ادواری عالم یا کالفا⁷¹ است، که در آن

---

⁶⁰ - تعریف برهمن در کتاب اوپانیشادها چنین آمده است: «او هم ساکن است هم متحرک، او هم دور است و هم نزدیک، هم در درون هر چیزی است و هم در بیرون هر چیزی».

داریوش شایگان، پی‌شینی، ج 1، ص 105، ناس، پیشین، ص 102، فیاض قرائی، ادیان هند، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، 1384، ص 84.

61 - Atman.

62 - ego.

63 - ناس، پیشین، ص 102.

64 - شایگان، پیشین، ص 103.

65 - پرام آتمن Parmatma.

66 - ناس، پیشین، ص 102.

67 - Atman Brahman.

68 - شاله، پیشین، ص 92.

69 - Turiya.

70 - ناس، پیشین، ص 104.

71 - Calfa.

پس از آنکه همه موجودات عالم، پس از مرحله‌ای خلقت، به حالت سکون و سکوت (نیستی یا پارالایا⁷²) می‌رسند، مجدداً به وجود آمده و در چرخه حیات قرار می‌گیرند.⁷³ (حلقه بی‌نهایت از تولد و مرگ) از نظر ایشان جهان هم‌اکنون در چهارمین چرخه از این نظام چرخشی قرار دارد، که هزاران سال به طول می‌انجامد.⁷⁴ البته این نکته قابل ذکر است که در اندیشه ودایی، مسئله مرگ و زاده شدن در جهان دیگر، به صورت خام و شکل نیافته⁷⁵ وجود داشته است. اما در اوپانیشاده‌ها، این اندیشه دچار تحول گشته و به تکامل می‌رسد. بر این اساس، عواقب اعمال فردی که تعیین کننده آینده فرد است و با عنوان آموزه «کارما» خود را نشان می‌دهد. بر اساس اندیشه ایشان، تنها کسانی که به حد اعلی معرفت رسیده‌اند، به برهن می‌رسند و دیگر به جهان باز نمی‌گردند و با دیگران در چرخ مجدد حیات یا تناسخ قرار نمی‌گیرند، که به آن سمساره⁷⁶ می‌گویند.⁷⁷ این تناسخ یا نوزایی بسته به کیفیت زندگی قبلی فرد تعیین می‌کند که در زندگی بعدی خود با چه نقشی در جهان ظاهر می‌گردد.⁷⁸

برهنیزم در منطقه سند مقارن ظهور اسلام، با به قدرت رسیدن چچ و خاندان برهن وی تقویت گشت. همسایگی و روابط تمدنی قوی با هند، عامل دیگر قدرت و نفوذ این گروه در سند بود. خصوصاً که سیستم بسته کاست و طبقات اجتماعی آن نیز حتی در بین طیف بوداییان مورد پذیرش قرار داشت.⁷⁹

---

72 - Paralaya.

73 - ناس، پیشین، ص 104-105.

74 - هر یک از چرخه‌ها یوگا نامیده می‌شود. میشل مالرب، *انسان و ادیان، نقش دین در زندگی فردی و اجتماعی*، مترجم مهراں توکلی، نشر نی، تهران، 1379، ص 151.

75 - مردم عصر وداهای اولیه معتقد بودند، که پس از مرگ، چشم آدمی به سوی خورشید، دم او به سوی باده کلامش به سوی آتش و اندام وی به سوی بخش‌های گوناگون عالم می‌رود. اباذری، پیشین، ج 1، ص 255.

76 - Samsara.

77 - مالرب، پیشین، ص 257؛ اباذری، پیشین، ج 1، ص 256.

78 - برخی از مورخین این اندیشه را که آریاییان در هند به تکامل رسانده‌اند، مأخوذ از نداویدیان یا بویان قدیم هند دانسته‌اند. ناس، پیشین، ص 105.

79 - شاله، پیشین، ص 143.

چچ خود از خانواده‌ی برهمن بود. پدر وی نیز، از راهبان مشهور بود.⁸⁰ وی در اولین اقدام خویش پس از قدرت‌یابی، برادر راهب خود را رئیس دیوان مظالم و ولی عهد نمود. چندر (برادر چچ) در این ایام و حتی بعد از رسیدن به سلطنت از حضور روزانه در برنامه معبد خودداری ننمود.⁸¹ در زمان وی مکتب برهمنان در هند تقویت گشته و علاوه بر آن ارتباط با هند (به عنوان پایگاه اصلی برهمنان) مستحکم‌تر شد، به گونه‌ای که مؤلف کتاب چچ نامه در این خصوص چنین می‌نگارد: «دین ناسکان و راهبان را تقویت کرد و آشکارا کرد و تیغ بسیار فراهم آورد و به دین خود باز رفت و مکتوبات و رسولات از ملوک هند باز گرفت.»⁸²

2- مکتب بودا:

مکتب بودا را پژوهشگران به عنوان یک دین نمی‌شناسند، بلکه آن را یک جریان روحانی و یک شیوه زندگی می‌دانند، که توسط بودا گوتاما⁸³ و بر اساس مبانی خاصی پی‌ریزی گشت. نام اصلی بودا «سیددارتا گوتاما» و مکان تولد وی در شمال هندوستان بوده است. مورخین سالهای حیات وی را از حدود 563 تا 483 ق.م می‌دانند.⁸⁴ (البته به نظر پیروان بودا که به تناسخ معتقد هستند، گوتاما برای اولین بار در این زمان به دنیا نیامد. وی مثل هر فرد دیگری مکرراً به دنیا آمد و جهان را در قالب‌ها حیوان، انسان و خدا تجربه کرد).⁸⁵ پدر وی، سوڈودنه⁸⁶ و مادرش ملکه مهامایا و از طبقه جنگجویان یا فرمانروایان بودند. وی بعدها زندگی و رفاه را

⁸⁰ - بکری، پیشین، ص 11.

⁸¹ - کوفی، پیشین، ص 50.

⁸² - همان.

⁸³ - بودا به معنای آگاه و بیدار است. گاهی او را ساکیا مونی می‌خوانند که به معنی حکیم آل ساکیا است و در زبان منظوم نیز همین عنوان را دارد. بعضی از دانشمندان، ساکیا مونی را به معنی حکیم سیستان دانسته‌اند و بودا را از مردم ایران شمرده‌اند. شاله، پیشین، ص 115.

⁸⁴ - البته بسیاری دیگر، به ویژه ژاپنی‌ها، اعتقاد دارند، که وی صد سال پس از این تاریخ (از حدود 448 تا 368 ق.م) زیسته است. دو وی مینک، *آیین‌های کنفسیوس، دائو و بودا*، ترجمه غلامرضا شیخ زین الدین، فیروزه، تهران، 1379، ص 150.

⁸⁵ - ابادری، پیشین، ج 1، ص 282.

86 - Soddodana.

رها کرده و ریاضت روی می آورد و نزدیکی به 6 سال را در این مسیر طی می کند و در نهایت به این روشنگری می رسد که چنین به ریاضت های سخت جسمی، نمی توانند او را به مقصود برسانند. لذا آن را نیز چون رفاه و آسایش صرف کنار نهاد⁸⁷ و در نهایت به بیداری بزرگ خود رسید و چهل سال را در وعظ و اندرز آئین خود به دیگران سپری کرد.⁸⁸

کتاب های مقدس بودائیان در دوران اولیه، به دو دسته وارما یا سوترا⁸⁹ و وینایا⁹⁰ تقسیم می شدند. بعدها با تکامل این مکتب، به کتب مقدس آن، کتاب آیدارما⁹¹ هم افزوده گشت. این کتاب ها بیشتر بر پایه موعظه های بودا، نگاشته شدند.⁹² ماکس مولر هندشناس بزرگ آلمانی می گوید: «اگر دین برهمن دارای قدیمی ترین متون مقدس است. دین بودا می تواند به خود بیالد، که از حیث کمیت و مقدار از بزرگترین این عالم به شمار می رود.»⁹³ البته ارزش و اعتبار این کتاب ها در نزد فرقه های مختلف بودا متفاوت است.⁹⁴

آموزه های بودا بر اساس 4 حقیقت⁹⁵ بنا گشته اند. الف: حقیقت رنج ب: حقیقت خاستگاه رنج ج: حقیقت رهایی از رنج د: حقیقت راه رهایی از رنج⁹⁶. در این میان اعتقاد به تناسخ و تولد مجدد یا سنساره، با نظریه کرمه پیوند می خورد. کرمه⁹⁷ که در لغت سانسکریت کرمَن به معنای کردار و عمل است.⁹⁸ بر اساس این نظریه که پیش از بودا در سنت واده و مهاییانه آن را پذیرفته بودند، هر کرداری بر اساس خوبی یا بدی آن نتیجه

---

87 - پاشایی، بودا، گزارش کانون پالی، فیروزه، تهران، 1375، ص 123 و دو وی منیک، پیشین، ص

88 - ابادری، پیشین، ج 1، ص 281 و مالرب، پیشین، ص 192.

89 - Sutura.

90 - Vinaya.

91 - Abidarma.

92 - قرایی، پیشین، ص 337.

93 - شاله، پیشین، ص 124.

94 - قرائی، پیشین، ص 337-338؛ و ابادری، پیشین، ج 1، ص 286.

95 - حقایق چهارگانه برین یا چتواری اریه سی تانی.

96 - شاله، پیشین، ص 127 و قرائی، پیشین، ص 298-299.

97 - Karma.

98 - شومان، ص 22.

و گرایش مشابه را در افراد موجب می‌گردد. که در نتیجه برخی از این کرمه‌ها در حیات فرد مؤثر واقع می‌شوند.⁹⁹ هدف بودا از همه این حقایق رسیدن به نیروانه است. (هرچند که وی هیچ‌گاه این لفظ را تعریف نکرده است).¹⁰⁰ ریشه این کلمه در زبان سانسکریت به معنای خاموش کردن و فرو نشانیدن آمده است و در اصطلاح به معنای خاموشی آتش‌های سه‌گانه آرز، کینه و فریب است، که در نتیجه آن رهایی از درد و رنج تولد مجدد (سنساره) و رسیدن به آرامش مطلق حاصل می‌گردد.¹⁰¹ هدف آئین بودا رسیدن به نیروانه است، و فردی که به این مقام دست یابد، به مقام آرهات می‌رسد.¹⁰² آرهات فردی است که توانسته نفس خود را از آتش نجات دهد، و در این حالت به آرامش جاوید و بی‌مرگی رسیده است.¹⁰³ (مقصود حل شدن در نیروانه است). آرهات در لغت از نظر بودائیان از دو کلمه «Ari» به معنای دشمن و خصم و «hat» به معنای کشتن ترکیب شده است و مقصود از آن کشتن شهوات و عواطف آدمی است.¹⁰⁴

سومین اصلی که بودائیان بعد از پذیرش رهایی و درمه یا آئین موظف به پذیرش آن هستند، سنگه¹⁰⁵ یا انجمن است. این انجمن از حدود سال 483 ق.م با هدف حفظ و سامانمند کردن آیین بودا و سازمان‌بخشی به رهروان بودا تشکیل شده از جمله آداب ظاهری و رهروان این آئین، پوشیدن جامه نارنجی، تراشیدن سر و صورت، کاسه در یوزگی و... است. و از احکام اینان پرهیز از کشتن، دروغ‌گویی، دزدی، می‌خواری، پرخوری، شهوت‌رانی، رقص و آواز، خودآرایی، سیم و زر و بستر گرم و نرم است.¹⁰⁶

ساکنان منطقه سند از دیرباز به آئین بودایی گرایش داشته‌اند. این مسئله از سوئی به علت نزدیکی به هند

---

⁹⁹ - بر اساس نظریه کرمه، فرد رهایی نیافته را رنج دوباره زیستن داده می‌شود و یان به معنا آن نیست که شکل وجودی وی الزاماً دوباره انسان باشد. بلکه شکل انسان دشوار و کمیاب است. شومان، پیشین، ص 520 و منیک، پیشین، ص 187.

¹⁰⁰ - مالرب، پیشین، ص 195.

¹⁰¹ - پیشین، ص 329؛ پاشایی، پیشین، ص 89-90.

¹⁰² - پاشایی، پیشین، ص 90.

¹⁰³ - پاشایی، پیشین، ص 91-97.

¹⁰⁴ - ابادری، پیشین، ج 1، ص 315.

105 - Sangha.

¹⁰⁶ - فیاض، پیشین، ص 323-324.

و از دی‌گر سو متأثر از مهاجرت بودائیان هند در برهه از تاریخ قبل از اسلام به این منطقه است.¹⁰⁷ لذا در کتابهای همچون *صورة الارض*¹⁰⁸، *حدود العالم*¹⁰⁹، *معجم البلدان*¹¹⁰ و *مسالك و ممالک*¹¹¹ سند را بلاد بدهه خوانده‌اند. بدهه در گذشته معنای بودائی را داشته است، چنان که مؤلف کتاب تاریخ معصومی نیز از بودائیان با عنوان بدهگان یاد کرده است.¹¹² بودائیان در سند به بازرگانی و صنعتگری مشغول بوده‌اند.¹¹³ بازرگانی ایشان از طریق جاده ابریشم از اتصال سند به خراسان و هند رونق فراوان داشته است و این مسئله با توجه به زیارتگاههای بودایی و معابد متعدد ایشان در مسیر سند و بلخ تأیید می‌گردد.¹¹⁴

رویه بودائیان بر منع از کشتن و اعمال خشن نسبت به دیگران، سبب شد، که در حمله مسلمانان به دیار سند، شهرهای بی که اکثریت آن را بودائیان تشکیل می‌دادند، از طریق مصالحه و تعهد مسلمین به حفظ معابد ایشان به راحتی به قلمرو اسلامی ضمیمه گشته و ما شاهد مقاومت‌های طولانی یا جنگ‌های متعدد در خصوص آنها نباشیم. شهرهای همچون دیبل و راور.

3- میترا پرستی:

سومین مکتب، که در مطالعه مذهب در هند مورد توجه قرار می‌گیرد، مبحث کهن خورشیدپرستی است.

---

¹⁰⁷ - الطرازی، پیشین، ج 1، ص 96.

¹⁰⁸ - ابن حوقل نصیبی، *صورة الارض*، ج 2، دار صادر، بیروت، 1938 م، ص 323.

¹⁰⁹ - ابن حوقل، *حدود العالم من المشرق الى المغرب*، به کوشش منوچهر ستوده، کتابخانه طهوری، تهران، 1362 هـ ش، ص 125.

¹¹⁰ - یاقوت حموی، *معجم البلدان*، ج 4، دارالکتب العلمیه، بیروت، 1999 م/1410 هـ.ق، ص 456.

¹¹¹ - ابواسحاق ابراهیم اصطخری، *مسالك و ممالک* به کوشش ایرج افشار، موقوفات دکتر محمود افشار یزدی، تهران، 1373 هـ.ش، ص 181.

¹¹² - بکری، پیشین، ص 252.

¹¹³ - بر خلاف هندوان سند که به کشاورزی و زراعت اشتغال داشته‌اند. بکری، پیشین، ص 119.

¹¹⁴ - سید حسن امین، *بازتاب اسطوره بودا در ایران و اسلام*، انتشارات میرکسری، تهران، 1378.

که در این خصوص بسیاری از محققین بر این باورند که این آئین از ایران به این دیار وارد شده است¹¹⁵). پرستش مظاهر طبیعت در نزد ملل گوناگون سابقه‌ای طولانی دارد. و خداوندگار خورشید در باستان مظهر بخشش نعمت، برکت، رویش گیاه، ازدیاد باران و آب، خوراک، دام و گله، ثروت، نیرومندی و دلیری، خرد و بینش، فرزندان فراوان، جلب توجه و حمایت نیاکان و... به انسان‌ها بوده است.¹¹⁶ و در زیر قدرت وی سایر مظاهر طبیعت قرار داشته‌اند. بعدها، با طی مراحل تحول توسط بشر، میان خداوندان یا الهه‌های طبیعت، به نوعی رابطه خویشاوندی قائل می‌گردد. در مکتب هندوئیسم، در میان طبیعت‌پرستان، خورشیدپرستی جایگاه ویژه‌ای داشته است¹¹⁷ و این مذهب در مولتان هنگام فتوحات اسلامی و حتی در زمان غزنوی نیز فعالیت داشته است.¹¹⁸ در ریگ ودا از چند خدای خورشید به نام‌های، ویوسوت¹¹⁹ (به معنی درخشان، قربانی کننده و آفتاب بامدادی)، سویتری¹²⁰ (رویاننده و نمو دهنده، خدای بامداد و غروب)، اوشس¹²¹ (خدایانوی سپیده دم) و ساویتری¹²² (خدای هدایت کننده ارواح مردگان به جهان اموات، و خدای اعطا کننده بی‌مرگی، جاودانگی و همیشه جوانی) اشاره شده است.¹²³

---

¹¹⁵ - دسته‌ای از پژوهشگران، پیامبری به نام «مهر» را مطرح می‌سازند که از مادری به نام ناهید در شهر دامغان در سال 271 ق.م متولد شده و پایه‌گذار مذهب مهرپرستی است. وی در سن 25 سالگی شروع به تبلیغ نموده و تا 65 سالگی این امر را ادامه می‌دهد. وی در سال 208 ق.م در دوران سلطنت اشک سوم یا اردوان اول وفات یافت.

دیوید اولانسی، پژوهشی نو در میتراپرستی کیهان‌شناسی و نجات و رستگاری در دنیا باستان، ترجمه مریم امینی، نشر چشمه، تهران، 1380، ص 9-10.

¹¹⁶ - هاشم رضی، آیین مهر، تاریخ آیین رازآمیز میتراپی و شرق و غرب از آغاز تا امروز، ج 1، بهجت، تهران، 1381، ص 440.

¹¹⁷ - قرائی، پیشین، ص 39.

¹¹⁸ - بیرونی، پیشین، ص 90، اصطخری، پیشین، ص 148.

119 - Vivasvat.

120 - Sovitri.

121 - Usas.

122 - Savitri.

¹²³ - رضی، پیشین، ج 1، ص 465-468.

مولتان و خورشید پرستی

نام‌های قدیم شهر مولتان، کایشاپاپورا، همسه‌پورا و بهاگا بوده است. که همه از نام‌های خورشید اخذ شده‌اند.¹²⁴ نزدیکی این سرزمین به ایران و شرایط شدید اقلیمی، سبب نفوذ فرهنگی ایران در آن و پرستش خورشید توسط اهالی آن گشت.¹²⁵ زمان این نفوذ فرهنگی بر اساس احتمالی، در زمان فتح دره سند توسط داریوش اول (حدود 518 ق. م و زیر تسلط مغان رفتن این منطقه) تخمین زده شده است.¹²⁶

بر اساس مطلبی که در کتاب بهاریشیپاورانا [از کتب قدیمی هندوان] ذکر گردیده، شاهزاده سامبا به علت نفرین پدرش، کرسنا، به جذام مبتلا شد و پس از آنکه روزه‌داری و ریاضت، باعث شفای وی نشد، وی به رودخانه کانداربهاگا در پنجاب رفت که میتراوانا یعنی محل آب تنی مقدس برای میترا در آنجا قرار داشت، او در آنجا با ستایش و نیایش به درگاه خداوندگار خورشید، تندرستی خود را مجدداً کسب کرد.¹²⁷

ابوریحان بیرونی در خصوص خورشیدپرستی و بت مربوط به آن در مولتان می‌گوید:

«از بتان مشهور بت مولتان است به نام خورشید، و از این روی «آدت» اش نامیده‌اند. و آن از چوب بوده است ملبس به پوست بز سرخ دارای دو یاقوت سرخ به چشمان...»¹²⁸
این بت در زمان محمد بن قاسم تنها به علت استخفاف کردن آن، گوشتی بر گردن آن
آویختند و بعد تا زمان حکومت قرامطه در مولتان پابرجای بوده است. و در نهایت در

124 - بیرونی، پیشین.

125 - مرتضی ثاقب‌فر، دین مهر در جهان باستان، مقاله میترا در هندوستان و مغان هندویی، انتشارات

توس، تهران، 1385، ص 278.

126 - دیوید اولانسی، پی‌شینی، ص 11.

127 - پیشینیان و از جمله پارسیان قدیم معتقد بودند که امراض جذام، داءالفیل (پیل پایی) و سایر امراض مزمن و منجر کننده در اثر بی‌حرمتی به خورشید برای فرد رخ می‌دهد. بر این اساس ایشان به گفته نویسنده کتاب الفهرست، به نزد بت خورشید رفته و در آنجا معتکف می‌شوند و با راز و نیاز بسیار شفاء خود را می‌خواهند، ثاقب‌فر، پیشین، ص 273.

128 - بیرونی، پیشین، ص 87.

این زمان به وسیله جلم بن شیبان شکسته شد.¹²⁹

اصطخری در خصوص این بت و بتکده آن چنین می گوید:

«هندیان از ولایت‌های دور به آنجا می‌آیند و هر سال مال‌های بسیار آرند، برین بت‌خانه، و کسی که آنجا معتکف باشند، هزینه کنند و جایگاه این بت کوشکی است در میان بازار مولتان و در میان کوشک گنبد است و گرداگرد این قبه، خانه‌هاست که خدمتکاران و رهبانان این صنم در آن باشند... این بت به صورت مردی ساخته‌اند پای گردزده بر دکانی چیز پیدا نشود مگر دو چشم او... و چشم‌های او از گوهر ساخته‌اند و تاجی از زر بر سر او نهاده‌اند.»¹³⁰

این بت، بعدها که نفوذ مسلمانان در این منطقه کم شده و هندوان قصد تصرف مجدد مولتان را داشته‌اند، مستمسکی برای اهالی مسلمان شهر گشته بود. به گونه‌ای که هر بار لشکر هندیان نزدیک می‌شد، ایشان بت را برداشته و هندیان را تهدید به شکستن آن می‌کردند، لذا ایشان باز می‌گشتند.¹³¹

---

129 - همان.

130 - اصطخری، پیشین، ص 148.

131 - همان.

نتیجه‌گیری:

در جامعه سند و پنجاب مقارن ظهور اسلام، حضور مکتب هندوئیسم، همه مسائل اجتماعی، سیاسی و مذهبی را تحت شعاع قرار داده و سیستم طبقاتی خاصی را با تعاریف بسته از هر طبقه و گروه ارائه می‌داد. اگر چه گرایش عمومی در شهر مولتان به خورشیدی‌پرستی، فضای دی‌گری را در آنجا رقم زده بود. اما به لحاظ حضور در ذیل قدرت سیاسی سند در آنجا نیز مسائل و مشکلات مشابهی وجود داشته است. به قدرت رسیدن رای داهر از طریق ازدواج با ملکه پیشین و همچنین تلاش فرزند وی - چندر- در جهت حفظ قدرت، حتی از طریق ازدواج با خواهرش پای‌های قدرت ایشان را در نزد مردم و بزرگان را متزلزل ساخت. لذا این وضعیت نابسامان مردم، به لحاظ دینی، که دچار یک مکتب بسته و خشک بوده‌اند و همچنین وجود یک حاکم با شمار مخالفان، زمینه را برای تزلزل ایشان مقارن ظهور حکومت اسلامی فراهم نمود.

حضور پررنگ مکتب بودا در این دوره در میان توده‌ها از وجود رنج و عذاب مردم در خصوص حل نشدن مسائل ایشان خبری دهد. این مکتب مردم را به بی‌آزار بودن در مقابل دی‌گران فراهم می‌خواند، لذا پیروان وی در مقابل نیروهای مسلمانان از خود مقاومتی نشان دادند.